हरिश्चन्द्रोपाख्यान : एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र

सङ्कायअन्तर्गत संस्कृत केन्द्रीय विभागको

स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको दसौँ

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

पुरुषोत्तम पौडेल

रजिस्ट्रेसन नं : १४०१४–८२

परीक्षा रोल नं. : ४०४१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

संस्कृत केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

शैक्षिक वर्ष - २०६२/०६४

२०६७

शोधनिर्देशक

डा. नारायणप्रसाद गौतम

सहप्राध्यापक

हरिश्चन्द्रोपाख्यान : एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत

संस्कृत केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर दोस्रो वर्षको दसौँ

पत्रको प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

पुरुषोत्तम पौडेल

रजिस्ट्रेसन नं :

परीक्षा रोल नं. : ४०४१

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

संस्कृत केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

शैक्षिक वर्ष - २०६२/०६४

२०६७

सिफारिस पत्र

संस्कृत एम्. ए. (शैक्षिक वर्ष २०६२/०६४) दोस्रो वर्षका विद्यार्थी पुरुषोत्तम पौडेलले **हरिश्चन्द्रोपाख्यान : एक अध्ययन** शीर्षकको यो शोधकार्य मेरा निर्देशनमा रही तयार पार्नुभएको हो । उहाँको यस शोधकार्यसँग म सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका निम्ति सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०६७८।२९

....

डा. नारायणप्रसाद गौतम

(सह–प्राध्यापक)

शोधनिर्देशक

संस्कृत केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।

स्वीकृति–पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत संस्कृत केन्द्रीय विभाग, स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र पुरुषोत्तम पौडेलले **हरिश्चन्द्रोपाख्यान : एक अध्ययन** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी उक्त प्रयोजनका लागि स्वीकृत गरिएको छ ।

शोधपत्रको मूल्याङ्कन समिति

१. ....
प्रा.डा. रामचन्द्र झा 'शास्त्री'
(विभागीय प्रमुख)

२. ....
डा. नारायणप्रसाद गौतम
(सह–प्राध्यापक)
(शोधनिर्देशक)

३. ....

(बाह्य परीक्षक)

मिति : २०६७........।........

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत 'हरिश्चन्द्रोपाख्यान एक अध्ययन' शीर्षकको शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, संस्कृत केन्द्रीय विभागअन्तर्गत संस्कृत विषयको दशम पत्रको निम्ति तयार पारेको हुँ । यो शोधपत्र तयार गर्न निर्देशन गर्नु हुने गुरु श्री नारायणप्रसाद गौतम, शोधपत्र लेख्न प्रोत्साहित गर्नुहुने गुरुहरू श्री प्रा.डा. रामचन्द्र झा, सह–प्रा. यदुनन्दन झा, प्रा.डा. शशिनाथ ठाकुर र डा. माधवप्रसाद पौडेलप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । शोधपत्रलाई हेरेर सल्लाह सुझाव दिने मित्र श्री ध्रुव ढुङ्गाना, नारायणप्रसाद ढुङ्गाना र सुरुदेखि नै प्राविधिक सहयोग गर्ने मित्र मनोजकुमार न्यौपानेप्रति म आभारी छु ।

यो शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा पुस्तकालयहरूमा पाइएका पुस्तकहरूमध्ये रामजी उपाध्यायको **प्राचीन भारतका इतिहास**, पुरुषोत्तमलाल भार्गवको **प्राचीन भारतका इतिहास** पुस्तकमा प्रकाशक लेखिएको पाइएन । भार्गवजीको पुस्तकमा प्रकाशन वर्ष समेत पाइएन । त्यस्तै गरी जयसवालको **हिन्दु राजतन्त्र** पुस्तकमा पनि प्रकाशक र प्रकाशन वर्ष पाइएन । वलदेव उपाध्यायको **वैदिक साहित्य और संस्कृति**मा प्रकाशक लेखिएको पाइएन । किताबहरू ज्यादै जीर्ण र कमसल कागजमा छपाइ भएका कारण कैयौँ पानाहरू अगाडि र पछाडिका समेत हराएका पाइयो । त्यसैले ती त्यस्ता पुस्तकहरूका प्रकाशक र प्रकाशन मिति उल्लेख गर्न सकिएन । सन्दर्भग्रन्थ सूचीमा ती पुस्तकहरूको प्रकाशन वर्ष, प्रकाशक नभए तापनि लेखक र पुस्तकको नाम उल्लेख गरेको छु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि पेश गर्दछु ।

....

पुरुषोत्तम पौडेल

शोधार्थी

संस्कृत केन्द्रीय विभाग

शैक्षिक वर्ष २०६२/६४

मिति : २०६७।८।२९

विषयसूची

सिफारिस पत्र

स्वीकृति पत्र

कृतज्ञताज्ञापन

विषयसूची

प्रथम अध्याय

शोध परिचय

१.१	परिचय	१
१.२	समस्या कथन	२
१.३	शोधकार्यको प्रयोजन	२
१.४	पूर्वकार्य समीक्षा	२
१.५	औचित्य	२
१.६	सीमा	३
१.७	पद्धति	३
१.८	शोधपत्रको रूपरेखा	३

द्वितीय अध्याय

विषयवस्तुको परिचय

२.१	वेद	४
२.१.१	वेदको परिचय	४
२.२	ब्राह्मण	७
२.२.१	ब्राह्मण परिचय	७
२.३	ऐतरेय ब्राह्मण	९
२.३.१	ऐतरेय ब्राह्मणको परिचय	९

तृतीय अध्याय

विषयवस्तुपरिशीलन

३.१	हरिश्चन्द्रोपाख्यानको कथावस्तु	१०
३.२.	चरित्र चित्रण	२१
	३.२.१. हरिश्चन्द्र	२१
	३.२.२ रोहित	२२
	३.२.३ अजीगर्त	२३
	३.२.४ शुनःशेप	२३
	३.२.५ विश्वामित्र	२४
३.३	परिवेश/वातावरण	२४
३.४	छन्द	२५
	३.४.१ अनुष्टुप् छन्द	२६
	३.४.२ त्रिष्टुप् छन्द	२६
	३.४.३ गायत्री छन्द	२६
३.५	अलङ्कार	२६
	३.५.१ रूपक अलङ्कार	२७
	३.५.२ उपमा अलङ्कार	२७
	३.५.३ दृष्टान्त अलङ्कार	२७
३.६	रस	२८
३.७	गुण	२९
३.८	रीति	३०
३.९	निष्कर्ष	३१

चतुर्थ अध्याय

तुलनात्मक अध्ययन

४.१	श्रीमद्देवीभागवतमा हरिश्चन्द्रको कथावस्तु	३२
४.२	श्रीमद्भागवतमा हरिश्चन्द्रको कथावस्तु	७६

४.३ वैदिक र पौराणिक कालका हरिश्चन्द्रको तुलना ८०

४.३.१ आर्थिक तुलना ८१

४.३.२ सामाजिक तुलना ८१

४.३.३ पशुबलि ८२

४.४ हरिश्चन्द्रको दु:खको कारण ८२

४.५ असमानता १०१

४.६ समानता १०२

पञ्चम अध्याय

विविध पक्षको अध्ययन

५.१ धार्मिक पक्ष १०३

५.२ सामाजिक पक्ष १०५

५.३ आर्थिक पक्ष १०८

५.४ राजनीतिक पक्ष १०९

५.५ अन्य पक्ष १११

५.५.१. शिक्षा र नैतिक चेतना १११

५.५.२ मानवीय प्रवृत्ति ११४

षष्ठ अध्याय

उपसंहार

६.१ उपसंहार ११६

सन्दर्भ ग्रन्थसूची १२१